

A metaforizációs folyamatok szerepe az *el-* igekötős igék jelentésének létrehozásában*

1. Bevezető: elméleti háttér, vizsgálati módszer. Dolgozatomban a cím-ben foglaltaknak megfelelően következtetéseket kívánok levonni a képi fogalomalkotás szerepéről az igekötős igék jelentésének létrehozásában az *el-* igekötős igékre összpontosítva. A kognitív elméleti keret megválasztását részben maguk az igekötők követelték meg, mivel vektor jellegüknél, térbeli alapirányokat (*ki-, be-, fel-, le-, el-*) megadó jegyeiknél fogva szorosan kapcsolódnak az orientációs metaforákhoz (LAKOFF–JOHNSON 1980).

Mint ismeretes, a kognitív nyelvészet a hagyományosan a szóképek körébe sorolt metaforát és metonímiát a művészi jelenség szintjéről beemelte az új (motivált) jelentések konstruálásának eszköztárába. Ertelmezése szerint a jelentésalkotást irányító metaforikus kiterjesztés során az emberi megismerés két fogalmat kapcsol össze, egy ismertet (a forrástartományt) és egy ismeretlen (a céltartományt), hogy az utóbbi megértését segítse. A szerkezeti, ontológiai metaforák mellett elkülönített orientációs metaforák a körülöttünk lévő fizikai világ, a tárgyak egymáshoz viszonyított térbeli helyének tapasztalásán, önmagunk térbeli érzékelésén alapulnak, de kulturális, történeti tényezők által is determináltak. Feltételezem, nem kíván hosszas bizonygatást, hogy a térrel, a térbeli irányokkal összefüggő ismereteink egyik fő nyelvi összegzői és ezzel együtt a BENT, KINT, LENT, FENT fogalmának tükrözői az igekötők, pontosabban az igekötős igék: a bekerülés prototipikus esetekben valamely konténerszerű helyre jutást (*bemegy a házba; betesz a dobozba*), a kikerülés onnan való kimozdulást (*kimegy a házból, kivesz a dobozból*), a fent levés a referenciális ponttól magasabb felületre jutást stb. feltételez. A térbeli irányulásokkal összefüggő metaforák ezekből a tapasztalásokból, tudásból építkeznek, amikor az egymástól látszólag távol eső forrás- és céltartományokat valamilyen közös jellemző alapján összekapcsolják.

Vegyük például AZ ISMERTSÉG, A TUDÁS KINT VAN metaforát. Érzékszervi tapasztalásaink alapján a konténerszerű, részben zárt terekből való kijutás együtt jár a mozgó entitás láthatóvá, ismertté válásával, amely tény motiválhatta a *kihirdet, kibeszél vkit, kiismer, kikutat* stb. alakok létrejöttét. Azt, hogy a metaforizációt mint jelentésalkotási műveletet hasznos lenne alkalmazni az igekötős igék leírásában, egyfelől alátámasztották a hagyományos szemantikai-morfológiai alapú, de a funkcionális, strukturális munkák (a sajátomái is) kisebb-nagyobb korlátai, mivel a funkciócsoportok meghatározásában nemegyszer adósak maradtak a köztük lévő általános és egyedi összefüggések megadásával, a kapcsolódási mintázatok kijelölésében pedig főként a prototipikus esetekre szorítkoztak, és

* Ezúton köszönöm lektoraim alapos és értő szakmai kritikáját, amellyel segítették dolgozatom teljesebbé tételét.

nem adtak kielégítő választ az adott szemantikai csoport létrehozási sémájától eltérő, de a jelentésüket tekintve odatarozó alakok létének okaira. A metaforizáció, a képi sémák fogalmának bevonásával viszont szép számban tudtam elkülöníteni a fizikai távolodás fogalmához köthető metaforikus jelentéscsaládokat, amelyek rendszerszerű metaforizáció eredményei (3.2. alpont), s ezzel körvonalazódtott egy konkrét-absztrakt jelentésháló, sőt a sémákba nem illő lexémák besorolása is egyértelműbbé vált (3.1. alpont).

Feldolgozásomhoz az anyagot A magyar nyelv értelmező szótárának *el-* igekötős szócikkei (ÉrtSz. 2: 86–361; kb. 1000 ige átlagban három jelentése) szolgáltatták, amelyekre előző, funkcionális alapú munkámban is támaszkodtam (SZILI 1995). A jelen tanulmányom alapjául szolgáló elemzés új vonása az volt, hogy az egyes funkciókat, vagyis a konkrét irányjelentésektől az absztrahálódásig vezető utat a forráshely (SOURCE), a mozgást végző trajektorok, az általuk megtett út/ösvény (PATH), valamint a célhely (GOAL) négyesében bekövetkezett szemantikai-szintaktikai változásokat leírva határozta meg. (A három angol szó többféle fordításával találkozhatunk a szakirodalomban, én az előbbieket használom.) Mint-hogy a metaforizációs folyamatok megragadása, a konkrét–absztrakt jelentések viszonyának leírása volt a célom, a jelentéshálóban egyértelműen elkülönítettem a konkrét, valós helyváltoztatást kifejező csoportokat és az ezek leképzéseként keletkezett metaforikus családokat. Ezzel a módszerrel meglehetősen átírtam a hagyományos felosztásokat (BUDENZ 1863; J. SOLTÉSZ 1957), de az elemzett anyag nagysága, a konkrét–absztrakt distinkció rendszerező alapelveként való alkalmazása, valamint a képi sémák szerepének előtérbe állítása a kognitív szellemű dolgozatok (ANDOR 1999; DÉKÁNY 2008; EVELLEI 2012; KALLA 2013; FAZAKAS 2015) megállapításainak kiegészítésére, árnyalására is megfelelőnek bizonyultak. Rokonságot a választott megközelítésben leginkább TOLCSVAI NAGY GÁBOR közel egy időben keletkezett munkájával (2021) látok.

Írásom a következőképpen épül fel. A 2. pontban az *el-* igekötővel kapcsolatos legszükségesebb ismereteket, illetve a valós helyváltoztatást kifejező használatait mutatom be. A 3. pontban az igekötős igékben tetten érhető metaforizációtípusokat taglalom, különös tekintettel a képiséma-metaforákra. A 4. pontban az irányváltozatok képi sémái által motivált, a ROSSZ fogalmához, a negatív értékekhez köthető családokkal foglalkozom, az 5. pontban a JÓ fogalmához tartozókkal, a 6. pontban a halált megjelenítőkkal. A 7. pontot a konkrét és metaforikus jelentéscsoportok áttekintésének szentelem. Vizsgálataimat összeggel zárom.

2. Az *el-* igekötőről. Az *el-*, miként ismeretes, az ősi térbeli irányt jelölő igekötőink (*ki-*, *be-*, *fel-*, *le-*, *meg-*, *el-*) egyike, történetét tekintve az *el* 'elülső rész' tartalmú főnévre vezethető vissza. A deszemantizáció folyamatában a *meg-* után a legtovább jutott, ami azt jelenti, hogy őrzi ugyan eredeti irányjelentését (*elmege*, *elsétál*, *elsiet*), de vannak annak elvesztését demonstráló funkciói is, amit szokásos perfektiiváló (telicizáló, végpontosságot jelölő) szerepként említeni: *elvégez*, *elintéz*, *elmosogat*. Miképpen a többi igekötő, poliszemantikus morféma, a legkülönbözőbb alapigékkel kapcsolódva dolgoz ki egységes jelentéseket, amelyekben a 'távolodás' újabb és újabb tartománya aktivizálódik, illetve sémája alakul ki:

elterjed, elszakít, elrabol, eldől. Nagyfokú kötődését a változatos tartalmú igékhez sematikus jelentéstartománya mellett (és azzal összefüggésben) a forrás- és cél-helyek szemantikai, grammatikai sokszínűsége, vagyis konstrukciós tulajdonságai szintén segítik. Az utóbbiakat jól példázzák az 1. táblázat adatai. Míg a *ki-* vagy *be-* tipikusan konténer jellegű argumentumokat kívánnak, a *fel-* és *le-* pedig felületeket, addig az *el-* esetében mindegyik térvizony megtestesítheti a forrás- és célhelyeket. Forráshelyül bármilyen *honnan?* kérdésre válaszoló határozórag szolgálhat, ugyanígy a célhelyeket mindegyik *hova?* kérdésre felelő rag jelölheti, nem beszélve arról, hogy a megteendő ösvény funkciójában *hol?* kérdésre felelő ragok, névutók is megjelenhetnek vele: *a moziból elment az étterembe*; *az asztalról eltette a polcra a könyvet*; *elment az ablaktól az asztalhoz*; *elfutott a ház mellett*. Sőt a 'távolodás' általános fogalma megengedi, hogy a kétféle határozó az implikáció szintjén se jelenjen meg: *Megsértődött és elment*; *Eldugta az ajándékot*.

A táblázatban megadott konstrukciós sémák és az egyes szemantikai családok közötti összefüggések terjedelmi okokból nem képezik jelen dolgozatom tárgyát. Csupán néhány a számos felmerülő kérdés közül: melyek azok az esetek, amikor a tipikus grammatikai sémák a jelentéskonstruálás fontos részesei maradnak mind a konkrét, mind a metaforikus jelentésekben (*elrepül a ház felett*; *elsiklik a tény felett*); milyen viszonyrendszer húzódik meg a konstrukciós sémák szintaktikai absztrakciója és a metaforikus jelentések kialakulása között; mikor szenved csorbát a konkrét jelentések kidolgozottsága stb.

1. táblázat

Az *el-* igekötős igék határozósrágos konstrukciói a távolodást, távolítást jelölő funkcióban

	igetípus	trajektor	forráshely	célhely
<i>el-</i>	mozgás, helyváltoztatás, irányulás	N _{nom} N _{acc}	Ø N -ból, -ből -ról, -ről -tól, -től	Ø N -ba, -be -ra, -re -hoz, -hez, -höz -ig -n, -on, -en, -ön -ban, -ben -nak, -nek mellett, alatt, fölött...

2.1. Az *el-* igekötő valós helyváltoztatást kifejező funkciói. A konkrét távolodó helyváltoztatás és annak metaforikus leképzései közötti elkülönítésben vezérelvül fogadtam el a valódi mozgás vagy irányulás mozzanatának és az azokat biztosító tényezőknek a jelenlétét. Az *Anna elment a moziba* mondatban az állítmány jelöli a mozgást, az azt végző személy, a trajektor az alany, a határozó pedig a célhely hordozója; a *János eldugta az ajándékot a fiókba* mondatban pedig a tárgyi trajektor kerül egy létező célhelyre. A valós helyváltoztatáson belül

megkülönböztettem az 1., 'távolodás' alapjelentést és annak alpontokba szedett változatait. A 2–5. csoportokban az igekötő tartalma az alapigék szemantikájának vagy a trajektoroknak betudhatóan módosul, új fogalmi elemek épülnek bele, de még mindig a távolodás keretén belül marad: *elszéled, eldől*. A tranzitív *János eltakarta az arcát egy kendővel* szintagmában ezzel szemben az iménti világos szemantikai viszonyok átalakulnak, a célhely tárgygyá, a trajektor eszközhatározóvá lesz (*János kendőt takart az arcára*), és ezzel együtt a térbeli helyváltoztatás mozzanata is elhomályosul, az *el-* új funkcióban, a 'nemláthatóság' kifejezésében jelenik meg. Mindemellett hangsúlyozom, hogy a konkrét → absztrakt átmenet nem éles váltás, vannak köztes típusok, ilyennek tartom a 2. jelentéshez rendelt, A RÉSZEKRE BONTÁS, BOMLÁS TÁVOLODÁS metafora (4.2. pont) létét alátámasztó alakokat (*elfűrészel, elvág*), ahol a mozgás, a testek részeinek egymástól való távolodása érzékszerveinkkel felfogott tapasztalatunk: amikor fűrészeljük a fát, látjuk, hogy egyik darabja elválik, eltávolodik a másiktól, ugyanez történik a kenyér vágásakor, a zöldségek darabolásakor, a szintaktikai szerkezet ugyanakkor már sematikus: *elfűrészelte a fát*.

Nézzük tehát az *el-* valós helyváltoztatást megjelenítő öt funkcióját, azok szempontomból lényeges jegyeit! Minthogy az általuk képviselt funkciók rendszeremben nem egymásból vezethetők le, hanem az *el-* 1., távolodást megjelenítő sematikus jelentései fogják egybe őket, sőt leterheltségük is helyel-közzel hasonló (25–40 alakot tudtam egy-egy csoportba rendelni), a sorrendbe állításukkor a konkrét mozgást, távolodást biztosító négy tényező meglétét, elmaradását vettem alapul. Az 1. csoportban az 1b) kivételével ezek megjelennek/megjelenhetnek; a 2.-ban általában a célhely nincs jelen, illetve tranzitív igéknél tárgygyá válik (*a hír gyorsan elterjedt; a víz elárasztotta a vidéket*); a 3–4. igéivel alkotott szerkezetekben a mozgás mozzanata jelen van, de vagy a forrás-, vagy a célhelyet a kontextus határozza meg: *a torony eldőlt; elfordította a fejét*. A népes 5. társulást a két helytípus, valamint a trajektorok speciális volta (az előbbieket személyek, az utóbbiak pénz, tulajdon) helyezték az absztrakt csoportosulások közvetlen közelébe. Az egyes jelentések mellé hozzárendeltem kerekített szótárbeli előfordulásaik számát. Minthogy szótári adatokról van szó, nem tudnék egyenes párhuzamot vonni a számok és a szóban forgó családok által képviselt sémák begyakorlottsága, beágyazottsága között, az azonban valószínűsíthető, hogy a kiemelkedően testes szemantikai családok magukban hordják a mélyebb begyakorlottság lehetőségét.

1. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) a forráshelytől a célhelyhez történő (egyenes vonalú) térbeli távolodása, távolítása (kb. 400 jelentés): *elszalad, elmegy, elsiet*. A dolgozatban alapjelentésként hivatkozom rá.

1a) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) nem láthatóvá válása jelölt célhellyel (kb. 30 jelentés): *eldug, elrejt*. A nem láthatóvá válásnak ez csak az egyik típusa (lásd az 1b) alcsoportot).

1b) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) a forráshelytől ismeretlen célhely felé történő térbeli távolodása, távolítása: *ijedtében elfutott*. Ezt az alcsoportot képalkotó ereje miatt említem külön (lásd többek között 4.1. alpont B₁ típusát).

1c) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) a megjelölt célhelyig történő térbeli távolodása, távolítása (kb. 30 jelentés): *elhallatszik, eljut vmeddig*.

1d) A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) valamely térbeli entitás kiterjedése mentén (mellette/alatta/fölötte stb.) történő elhaladása (kb. 30 jelentés): *ellép a díszszázad előtt*.

1e) A távolodással ellentétes tartalom: a trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) közeledése a forráshely felé: *elkísér, elhoz* (kb. 15 jelentés).

2. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) a forráshelytől/helyből történő többfelé irányulása, térbeli kiterjesztése, kiterjeszkedése meg-többszöröződött ösvényen/úton (kb. 30 jelentés). A tartalom az igekötő, az egy pontból többfelé irányulást jelölő alapigék, valamint a specifikus trajektorok kapcsolódásának köszönheti létét: *elterjed, elszéled, elárad*. A trajektorok lehetnek ugyanannak a halmaznak az összetevői (*az emberek elszéledtek*), az 'anyag' jellegűeknél ugyanannak az anyagnak a részei (*a víz elömlött az asztalon*), illetve absztrakt jelenségek, hír, eszme, tanítás stb.

3. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) a forráshelytől történő lefelé irányuló térbeli távolodása (kb. 25 jelentés). A tartalom az embert, annak fejét kiinduló pontnak, origónak tekintő nézőpontválasztás eredménye, ezért is helyettesíthető a *le-* igekötővel: *eldől, elcseppen, elönt*.

4. A trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) a forráshelytől, a feltételezett egyenes iránytól való távolodása, kör alakú mozgása (kb. 30 jelentés). Az alapigék prototipikus esetekben az egyenes iránytól eltérő, kör alakú mozgásokat írnak le: *elhajlik, elfordul, elcsavar*.

5. A trajektorok (grammatikai alanyoknak, tárgyakkak) ellentétes mozgása: elkerülésük a forrásszemélyektől, valamint a célszemélyekhez kerülésük (kb. 180 jelentés): *elad, elajándékoz – ellop, elcsen*. A csoport lehetett volna az 1. alapjelentés altípusa, mivel a személyek, akár a tárgyak, dolgok, térben létező entitások; leválasztását az ide sorolható igék nagy száma, speciális trajektoruk (tulajdon, pénz, érték), a HIÁNY fogalmához köthető képi sémájuk (4.5. alpont) indokolta.

3. A metaforizáció típusai a jelentésalkotásban. A bevezetőben említettekre visszautalva, a metaforizáció két fő típusát tudtam elkülöníteni az igekötős igékben: az első a lexémák szintjén valósul meg, a második rendszerszerű jelentés-konstruálás eredményeként létrejött családokhoz köthető.

3.1. Az egyedi (lexikai szintű) metaforizáció. Az egyedi metaforizáció során az absztrakt tartalom általában az igei fő konkrét jelentésére épül, a céltartomány szerepét betöltő határozók vagy tárgyak rendszerszerű metaforizációja nem történik meg, következésképpen a metafora nem hoz létre önálló, homogén szemantikai családokat, de beépülhet egy másikba. Az iméntiekhez illusztrálásképp, az 'egy pontból többfelé irányulás'-t kifejező *előmlik, elönt* lexémák egyaránt megjelenhetnek átvitt értelemben: *a nyugalom ömlött el az arcán* (konkrét mozgás: *a bor elömlött a ruháján*); *Jánost elöntötte a mérge* (konkrét történés: *a folyó elöntötte a vetést*). Az átvitt használat érvényességi köre azonban szűk, csupán néhány érzésre terjed ki, a célhely valamely testrész, arc, a szív vagy lélek lehetnek:

**a gondolat elöntötte a fejét; *a gondolat előmlött a fejében.* Az *elkenődik* első jelentésében szintén egy pontból való szétterjedést jelenít meg, egyik átvitt jelentésében inkább A NEMLÁTHATÓVÁ VÁLÁS, AZ ÉRZÉKELHETŐSÉG HIÁNYA TÁVOLODÁS képhez rendelhető: *az ügy végül elkenődött* (4.1. alpont), a másikban ellenben A ROSSZ/A HIÁNYOS FIZIKAI, LELKI ÁLLAPOT ELÉRÉSE TÁVOLODÁS metaforához (4.5. alpont): *a rossz hír hallatán nagyon elkenődtem.* Természetesen még számos példát (*elcsapta a labdát – elcsapták a munkahelyéről; elborul a nap – kétség borul el a lelkemen – elborul az elméje*) említhetnék annak a ténynek az alátámasztására, hogy az egyedi metaforák létrejötte sémába nehezen foglalható, összetett, az igekötők különféle funkcióin átívelő történés, amit a kultúra összetevői, a szokások, az attitűdök, sőt néha a véletlenszerűség is befolyásolhat. Ennek ellenére az igekötős igék jelentéskonstruálásának létező elemei, sőt előfordul, hogy egy-egy konkrét funkción belül több hasonló tartalmú alapige nyer azonos absztrakt jelentést, és így létrehoz egy metaforikus mikrocsaládot (lásd 6. pont halálmetaforái).

3.2. A rendszerszerű metaforizáció. A *ki-*, *be-* (SZILI 2003, 2005), illetve az *el-* igekötős igék állományán végzett elemzéseim arra készítettek, hogy különbséget tegyek a sémába foglalható metaforizációs leképzések között a forrás- és célhelyek, valamint az igekötők szerepét tekintve is. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy vannak olyan funkcióik, amelyekben az igekötők metaforizációja a konkrét jelentések sematikus voltából, az ebből következő nagyfokú kapcsolódási képességből eredeztethető, de vannak olyan homogén metaforikus csoportok is, amelyekben a valós mozgások áttételeessé válásában a cél- vagy a forráshelyek absztrakciója úgyszintén közrejátszik. A *ki-*, *be-* esetében a rendszerszerű metaforikus leképzések nagyobb részét például a két tényezőnek a TARTÁLY fogalomhoz való szoros kötődése eredményezi (SZILI 2003). Az *el-* esetében hasonlóan domináns összefonódásról valamely hely fogalommal nem beszélhetünk (lásd 1. táblázat), így csak két kisebb csoportosulást tudtam meghatározni.

3.2.1. A forrás- vagy célhelyek metaforikus kiterjesztései. Az a) alpontba helyezetteknl a két hely tulajdonképpen a valós és metaforikus értelmezés mezgyéjén helyezkedik el: ha azt mondjuk, hogy *egy bankban dolgozik*, egyaránt gondolhatunk a pénzintézetre és az annak helyt adó épületre is. Emellett létezik a szóban forgó helyek szisztematikus metaforizációja is (a b) alpont).

a) AZ ÁLLÁS TÉRBELI FIZIKAI ENTITÁS, AMELYNEK ELHAGYÁSA VAGY AMELYHEZ KERÜLÉS TÁVOLODÁS. A szóban forgó fogalomhoz köthető alapigék száma tucatnyi: *elhelyez₃, elhelyezkedik₃, elkerül₃, elmegy_{1,7}^{árvyritk}, elmozdít_{2ánv}, elpályázik_{1/}^{a,ritk}, elparentál, elszerződik, elszerződött, elszegődik, elszegődött, eltanácsol₁, elenged_{5ritk}, elereszt_{4nép.}* Az igei tövek néhány kivételtől eltekintve nem mozgást jelenítenek meg, az alanyok és tárgyak az alapigében megnevezett cselekvési móddal jutnak a célhelyre (*János elment/elszegődött egy telefonos céghez*), vagy kerülnek el a forráshelyről: *Annát elküldték a cégtől.*

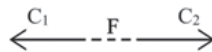
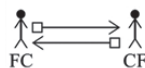
b) A KÖZÖSSÉG, ESZME, ÜGY FIZIKAI ENTITÁS, AMELYTŐL A TRAJEKTOROK TÁVOLODNAK. A kb. 40 tagot számláló szemantikai család közvetlenül köthető az 1. alapjelentésnek azon megvalósulásaihoz, amelyekben a forráshelyet az ember mint fizikai entitás képviseli: *elszaladt/elmekült az üldözőjétől.* Az alap-

igék zömében távolodó mozgást adnak vissza ugyan, a szintaktikai szerkezetek is teljesnek mondhatók, vagyis tartalmazzák az alanyi vagy tárgyi pozícióban levő trajektorokat, illetve az ablativusi ragos forráshelyeket, a távolodás mégis képletes: *Já n o s i d ő v e l e l f o r d u l t / e l t á v o l o d o t t a c s a l á d j á t ó l ; a z o r v o s e l t i l t o t t a a t e s t m o z g á s t ó l ; a g o n d o l a t a i e l k a l a n d o z t a k a t á r g y t ó l .*

Néhány tipikus forma a csoportból: *elfordít*^{4árv,váP} *elfordul*^{3árv,váP} *ellők*^{3árv,rítK} *elmar*^{2árv} *elszakad*^{3árv,4 árv} *elszakít*^{3árv} *eltaszít*^{2árv} *eltölt*^{1,2,3'} *eltol*^{2árv,biz} *eltávolodik*^{3árv} *eltér*^{2árv,3árv,4árv}

3.2.2. A képiséma-metaforák. A metaforikus előfordulások harmadik, jóval nagyobb arányt képviselő és általánosabb rendszert alkotó típusát az *el-* konkrét jelentéstartományában rejlő képi sémák jelentik. A képi séma több tudományterület, így a neurológia és a mesterségesintelligencia-kutatás fontos témája is. A kognitív nyelvészetet főként kategorizálásának, struktúrájának kérdése, a fogalmi metaforák alkotásában betöltött szerepe foglalkoztatja (LAKOFF 1987; JOHNSON 1987; CIENKI 1997; TALMY 1988, 2005; ROHRER 2006; KUHN 2007; OAKLEY 2007; MANDLER–CÁNOVAS 2014; HEDBLÖM 2020; TAY 2021; magyarul: KOTHENCZ 2012). Az idézett munkák megállapításai közül a továbbiakban csak a legszükségesebbek összegzésére szorítkozom (főként HEDBLÖM könyvének idevágó fejezetére építve, 2020: 33–51).

A terminus először LAKOFF (1987) és JOHNSON (1987) írásában jelenik meg. JOHNSON első definíciója szerint érzékeléseink és motorikus cselekedeteink ismétlődő dinamikus mintája, amely tapasztalataink koherenciáját és struktúráját biztosítja (JOHNSON 1987: xix). OAKLEY az érzékszervi tapasztalások tömörített újraírásaként határozza meg, ami azzal a céllal történik, hogy a térbeli struktúrákat fogalmi struktúrákra képezzük le (2007: 215). KUHN koncepcióját, amely értelmében a képi sémák a tárgyi kapcsolatok időbeli, térbeli prelingvisztikai struktúrái (KUHN 2007), azért kell megemlítenem, mert összekapcsolja az időt a térrel, utat nyitva a képi sémák mint téridő jellegű kapcsolatok vizsgálatának. Osztályozásuk lényegében az alapján történik, hogy a térbeli relációk milyen fogalmi alapelemekké (conceptual primitives), azaz képekké bomlanak. Néhány JOHNSON első képisémalistájából (1987: 126): TARTÁLY, CIKLUS, KAPCSOLAT, FENT-LENT, RÉSZ-EGÉSZ stb. A szakirodalomban szokásos a kombinációikat alkalmazni, egyrészt mert topológiai szerkezetet alkotnak, másrészt mert összetettebb szcénák összekapcsolását teszik lehetővé. Az *el-* jelentéseinek megragadására a dinamikus sémák közül (a dinamikus–statikus képi sémákról lásd TSENG 2007) a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL (SOURCE–PATH–GOAL) sémaegyüttes tűnt a legalkalmasabbnak. Ennek első leírása, vizuális megjelenítése a LAKOFF–NUÑEZ szerzőpáros (2000) nevéhez köthető, de az ő igen részletező (szándékozott végső cél, trajektor pillanatnyi helyzete, iránya, valós vég helyzete stb.) felosztásuk helyett HEDBLÖM-éra támaszkodtam (2020: 66), amelyből a következő képiséma-elemeket emeltem ki (ahol szükséges volt, módosítva). A görög betűkkel jelölt sémákhoz hozzáadtam azokat a csoportokat, amelyekhez dominánsan köthetők.

1. ábraAz *el-* konkrét jelentéseinek képi sémái*α*) távolodás az ösvényen a forráshelytől a célhelyig (1. és 1a) csoport)*β*) távolodás az ösvényen a forráshelytől ismeretlen célhely felé (1b) csoport)*γ*) távolodás az ösvényen (1d) csoport)*δ*) távolodás a célhelyig (1c) csoport)*ε*) távolodás a nézőponti célhely elérésével (1e) csoport)*ζ*) a forráshely elhagyása (1. csoport)*η*) többfelé irányulás (2. csoport: a séma itt lehet a 2. ábrában jelölt is)*θ*) lefelé irányulás (3. csoport)*ι*) egyenes iránytól való távolodás, távolodás kör alakú ösvényen (4. csoport)*κ*) tulajdon távolodása forrásszemélytől, elkerülése a célszemélyhez (5. csoport)

Néhány magyarázat a megfeleltetésekhez: mint majd tapasztaljuk, a β) séma elkülönítését fogalomalkotó szerepe indokolta, ahogy az ζ -ét is, amihez külön családot nem is tudtam kapcsolni, hiszen a mozgás ténye implikálja a forrás-helyről való kimozdulást.

A képiséma-definíciók egy része utalt ugyan a szerepükre is, de összegezzük a róluk elmondottakat: a képi sémák olyan, a tapasztásainkból elvonatkoztatott, tanult, vizuális jellegű absztrakt struktúrák, amelyeknek vázlatossága, kidolgozatlansága miatt a rájuk épülő képiséma-metaforák sem nyújtanak részletekben gazdag képet a céltartományokról (KÖVECSES–BENCZES 2010: 227), tehát mindössze információs keretként szolgálnak a fogalmi metaforákhoz. Illusztrálásképp a VERTIKALITÁS, vagyis a 'fel, le' relációhoz tartozó képiséma-metaforákból néhány: A BOLDOGSÁG FENT VAN, A SZOMORÚSÁG LENT (HAPPY IS UP, SAD IS DOWN – MORE IS UP); A KEVESEBB LENT VAN, A TÖBB FENT (LESS IS DOWN, MORE IS UP) stb. (LAKOFF–JOHNSON 1980: 15–16.) Az igekötőknél maradva, KÖVECSES ZOLTÁN a TARTÁLY sémához rendelhető kifelé irányulás kapcsán megállapítja, hogy a magyarban a *ki*- a negatív értéktartományba tartozó állapotokat (hiány, valaminek az elomlása) jelenít meg: *kiég, kifogy, kialszik* (KÖVECSES 2005: 52–53). A távolodást megjelenítő *el*- különféle jelentéseihez rögzült sematikus képek a vizsgálataim alapján a fogalmak szélesebb spektrumának megalkotásához járulnak hozzá, bár a behatóbb elemzések ugyanezt bizonyítanák a *ki*-vel összefüggésben is.

A továbbiakban ezeket a metaforákat a képi séma → fogalmi metafora → nyelvi kifejezés hierarchikus felépítést követve mutatom be, vagyis előbb meghatározom az adott irányjelentés által implikált képi sémát (1. ábra), majd hozzárendelem a megfelelő metaforát, végül ennek nyelvi reprezentációjával, az igekötős származékok főbb sajátosságaival foglalkozom. Terjedelmi okokból csak korlátozott példaanyaggal támasztom alá a következtetéseimet, de az adott család nagyságát jelzem.

4. Az *el*- irányjelölő funkcióinak képi sémái és a ROSSZ fogalmát megjelenítő jelentéscsoportok. A részletes leírás előtt szükségesnek tartom annak indoklását, hogy miért a ROSSZ – JÓ fogalmát tettem meg felosztásom vezérelvéül (lásd 2. ábra). Először is, mert a korpuszomat képező „teljes” *el*-es igekötőállomány szélesebb rálátást biztosított a funkciók összefüggéseire, árnyaltabb megkülönböztetésére, következésképpen a ROSSZ – mint általános érték kategória – nemcsak az EVELLEI KATA (2012) által vizsgált pejoratív és túlzó funkciókat foglalja magába, hanem a 'nem jó'-ként besorolt fogalmak közül sok mást is. Az, hogy mit tekintünk az egyik vagy másik pólushoz tartozónak, fontos kulturális üzeneteket hordoz, mert az értékek, a kultúrák e meghatározó összetevői a közösségek történetileg kimunkált normáiként irányítják az események, történések, elvek, emberek értékelését, szelekciójukat, útmutatást nyújtanak arról, mi a jó, a rossz, a becsületes, becstelen stb. A követésüket bizonyító értékítéletek, hitek, viszonyulások természetesen tetten érhetők a nyelv minden rétegében, nemcsak a nyelvi szokásokban, a diszkurzusépitkezésben, de a lexikon elemeiben, így a szavakban is. Hozzá kell tennem, az értékdimenzió fogalmába ágyazott térmetaforák megjelennek a Kolozsvári Kognitív Műhely tagjainak igekötő-leírásaiban is. Felfogással

ellentétben SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint (1996) értékdimenzióról akkor van szó, ha az átvitt értelmű kifejezéseket nem lehet tér- vagy ontológiai metaforákhoz rendelni, és ha nincsenek mögöttük megtapasztalható, érzékelhető dolgok adta sémák. Amögött viszont, hogy egyes értékek miért egyik vagy másik térbeli pólus mentén helyezkednek el, ő is erős kulturális determináltságot feltételez.

4.1. Az 1. alapjelentés képi sémáihoz köthető metaforák és az azokat reprezentáló csoportok. Az 1., nagyrészt előre irányuló, a forráshelytől távolodó mozgást (α) képi séma) valóságghűen mozgóképpel adhatnánk vissza, amelyben a trajektorok egyre messzebbre kerülnek a forráshelytől. A távolodás az érzékszerveink hatóköréből való kikerüléssel egyenlő, amit pedig nem látunk, érzékelünk, az eltűnt, a semmibe veszett, nem létezővé vált számunkra, és hiányként, veszteségként éljük meg. Mindez az esetek nagy részében kellemetlen mentális folyamatokat indít el bennünk: bizonytalanok, szomorúak, dühösek stb. leszünk.

A) A NEMLÁTHATÓSÁG, AZ ÉRZÉKELHETŐSÉG HIÁNYA TÁVOLODÁS (β) séma). A kb. 40 alakot számláló csoport tagjainak közös szemantikai jegye az alanyok vagy tárgyak nem látható állapotba kerülése. Nagyobb hányaduk metonimikus képzés (ESZKÖZ A CSELEKVÉS HELYETT) eredménye, vagyis az alapigében megneveződnek a trajektorok (*elfüggönyöz, elpalástol, elleplez, elkendőz*), máskor pedig a célhelyek (CÉLHELY A CSELEKVÉS HELYETT): *elvermel – verembe helyez; elföldel – földbe helyez*). Kisebb részükben a grammatikai tárgyak, mint a cselekvések ráhatottjai, a lativusi ragos célhelyek absztrahálódásai (*a víz a földekre borult – a víz elborította a földeket*). Ízelítőül egy tucatnyi belőlük: *elfed*^{1,2vál,3,4,5'} *elfelhősödik*_p, *ellep*^{1,2,3,4,5,6áv,7ritk'} *elleplez*^{1rég,2 rég,3áv'} *elkendőz*_p, *elpalástol*, *eltakar*^{1,2áv,vál'}, *eltakarít*^{2áv,vál,4áv'} *eltűnik*^{1,2,3,4,5,8'} *eltűntet*, *elvesz*^{1,2,3,5,6,7,8áv'} *elveszik*. Hozzáteszem, hasonló funkciót a más képi sémára visszavezethető *be-* tölthet be.

B) A TÁRGYAK, DOLGOK MEGSZŰNÉSE, FIZIKAI MEGSEMISÜLÉSE TÁVOLODÁS (α , β) képi séma). Az ide sorolható formák (kb. 80 jelentés) alapigéi kauzatívumok, vagyis a grammatikai tárgyra, alanyra irányulnak, azok fizikai állapotában csökkenést okoznak (*használ, kopik, apad, fogy*), vagy részekre bomlást, bontást jelenítenek meg: *bomlik, oszlik*. A csoport egyben jól példázza, hogy a képi séma metaforaképző szerepe együtt járhat a trajektorok egyedi metaforizációjával: *elfogyott a tej – elfogyott az erőm; eloltotta a tüzet – a víz eloltotta a szomját*. A család tagjaiból: *elapad*^{1,2áv, nép'} *elapaszt*^{1,2'} *elfogy*^{1,2,3'} *elfogyaszt*^{1vál,2'} *elkoptat*^{1,2'} *elhasznál*^{1,2'} *elkorhad*^{1,2áv,ritk'} *elkorhaszt*, *elnyű*^{1,2áv'} *elölt*^{1,2áv,vál'} *eloszlik*^{2,3áv, 5 rég'} *elposcsékol*_p, *elrongyol*, *elvásik*^{1,2,3áv,4áv,irod,5áv,irod,elav,6táj'} Ide tartoznak azok a tranzitív alakok is, amelyek az igeikötő szemantikai szerkezetébe beépült jelen fogalomnak köszönhetően nyerik el 'az alapigével kifejezett cselekvéssel megsemmisít' tartalmat: *elfestette az összes festéket*. Ilyenek többek között: *elfarag*_p, *elfen*_p, *elfest*_p, *elforr*^{1,3'}, *elfő*₂, *elfőz*₃, *elfüstöl*^{2biz'}, *elhord*^{11,2'}, *elköt*₅, *ellő*₂, *ellövöldöz*_p, *elpipál*, *elpipázik*₂, *elpufogat*_p, *elrajzol*^{2ritk'} *elsüt*^{3nép'}, *elszív*₂.

B₁) AZ IDŐ MŰLÁSA TÁVOLODÁS. Az időhöz kapcsolódó számos képből az idő megszélesítésére épülő, AZ IDŐ SZEMÉLY, AZ IDŐ MŰLÁSA AZ IDŐSZEMÉLY MOZGÁSA A TÉRBEN metafora tucatnyinál több alakot eredményez, amelyeknek a töve érhető módon mozgásige: *elcsúszik*^{8áv,ritk,költ'} *elfolyik*^{4áv'} *elfut*^{5áv'} *elhalad*^{4áv,vál'} *elillan*^{3áv,vál'} *eliramlik*^{2áv'} *eljár*^{III 5ritk, II/2'} *elmegy*^{1,4'} *elrepül*^{5áv'} *elrohan*^{3áv'} *elroppen*₃,

elsuhan^{4átv,irod} *elszalad*^{5átv} *elszáll*^{5átv,vál} *elúszik*^{4átv,költ,rég,5átv}. Kiemelem az ÉrtSz.-ban megtalálható, de már nem használatos *elcsúszik* költői használatát: *Ne hadd elcsúszni a jelent!* A szóban forgó tartalom megjelenhet AZ IDŐ MÚLÁSA KÖZELEDÉS metaforában is, ahol a célpont a beszélő, amely felé az idő mint mozgó entitás közeledik (lásd 1e) konkrét jelentés): *eljött/elérkezett az idő*.

C) AZ ÖNTUDATLAN, KONTROLL NÉLKÜLI FIZIKAI/PSZICHÉS ÁLLAPOTVÁLTOZÁS TÁVOLODÁS (β) képi séma). Ha valaki nincs magánál, vagy különböző okokból nem számíthatunk a mentális együttműködésére, olyannak tűnik, mint aki nincs jelen, „element”, de saját tapasztalataink is a ’nem az adott szituációban levés, az onnan eltávolodás’ képét erősítik bennünk. *Itt vagy?* – tesszük fel a kérdést elkalandozott partnerünktől; *testben itt van, de lélekben már messze jár* – állapítjuk meg hasonló okokból róla. Ezt az állapotot több, a távolodás mozzanatát magába foglaló szemléletes kifejezés is tükrözi: *element az esze, elgurult a gyógyszer, elementek tőle*. A 20 tagot számláló (*elájul, elalél, elbájol, elbódít, elbódul, elkábít, elrévül, elszedít, elszedül, elszongít* stb.), főként mentális történéseket leíró csoportban ritkán veszi át más igekötő az *el-* szerepét, bár újabban az *elájul* helyett gyakran hallható a *beájul*, de rendszerszerű használatról (szerencsére) nem beszélhetünk: **berévül, *bekábít*.

D) AZ IZOLÁLT ÁLLAPOT TÁVOLODÁS (α , η) képi séma). A tucatnál alig több alak a trajektorok forráshelytől való elszigetelését, elszigetelődését jeleníti meg. Az *elvág, elreked, elrekeszt* kivételével metonimikus képzés eredményei (ESZKÖZ A CSELEKVÉS HELYETT; VÉGÁLLAPOT A CSELEKVÉS HELYETT): *elbarikádoz, elcsuk*₂, *elfalaz*_{1,2,3}, *elhatárol*_{1,2átv}, *elkerít*₁, *elreked*_{1,2}, *elrekeszt*_{1,2,3,4}, *elretesz*₁, *elsáncol*_{1,2átv}, *elszigetel*_{1,2átv}, *elszigetelődik*_{1,2 át}, *eltorlaszol*_{1,2}, *elzár*_{2,4,5,7átv}. Transzitiv szerkezeteikben az ablativusi ragos határozók töltik be a forráshely szerepét, a tárgyak a mozgást végző trajektorok (*az országot elszigetelték a szomszédjaitól*), az intranszitiv struktúrákban (*az ország elszigetelődött a szomszédjaitól*) a trajektorok értelemszerűen az alanyok. Az *el-* helyett használt *be-* (*befalaz, beretteszel, bekerít, bezár*) szemantikusabb leírásokat nyújthat, mivel tartály jellegűvé teszi a célhelyeket: *a kutyát bezárta az óljába*.

E) A FÉLELEM KELETKEZÉSE TÁVOLODÁS (ζ) képi séma). A metafora létét bizonyító tucatnyi formát csak negatív tartalmuk miatt választottam el a JÓ fogalmánál taglalt kezdetjelölő társaiktól. A félelem kellemetlen, szorongást keltő érzés, következésképpen az azt kiváltó személyek, tárgyak taszítanak bennünket, igyekszünk távol tartani magunkat tőlük, amit az állapot nyelvi reprezentációja is alátámaszt (*fél a kutyától, retteg/tart a betegségek től*). A félelem születését, kezdetét jelölő *el-* igekötős igék ugyancsak ennek a képnek a tükrözői: *elborzad, elborzaszt, elijed, elijeszt*_{2átv}, *elretten*_{vál}, *elrettent*_{vál}, *elrezzen, elrezzent*_{2átv,ritk,rég}, *elriad*_{ritk1,irod,2vál}. Konstrukcióikban az ablativusi ragoz szintén az érzelmi távolodás forráshelyét, okozóját nevezik meg: *elrettent a feladattól; elidegenedett a társától*.

F) A NEGATÍV FIZIKAI RÁHATÁS TÁVOLODÁS (δ) képi séma) – az alanyok, tárgyak megvert állapotba kerülése (kb. 20 lexéma). A vívathatatlanul kellemetlenséget okozó fizikai erőszakot kifejező igékben (*ver, fenekel, náspángol*) az *el-* a *meg-*gel osztozik a szerepen, emezzel szemben a nagyobb fokú (’ameddig csak lehetséges, a végpontig’) ráhatást kifejezve: *megver – elver, meggyepál – elgyepál*.

A két igeikötő ugyanakkor nem cserélhető fel kivétel nélkül egymással: *megver elver*; **megporol – elporol*. Ide sorolható formák: *elagyabugyal*_{biz}, *elab-riktol*, *elagyal*, *elcsépel*_{2áv}, *eldönget*_{nép,biz}, *elfenekel*_{biz, tréf}, *elgyepál*, *elkalapál*, *ellazsnakol*_{ritk, nép}, *elnadrágot*_{biz}, *elnáspángol*_{új}, *elpáhol*_{biz, tréf}, *elpaskol*, *elporol*_{1biz, tréf}, *elpüföl*, *eltángal*_{nép}, *elver*_{1,2áv}, *elrak*₄.

G) A TÚLZOTT MÉRTÉKŰ ÁLLAPOTVÁLTOZÁS A CÉLHELYEN VALÓ TÚLLÉPÉS (δ) képi séma). A grammatikai tárgyak, alanyok túlzott mértékű állapotváltozása. A metafora kialakulásához a végponthoz vezető ÚT/ÖSVÉNY, valamint a CÉLHELY sémák szolgáltak forrástartományul. Mindennapi tapasztalatunk, hogy a valós helybéli célt el lehet érni: *elfutott az erdőig*, *a vonat Vácig megy*, de azon túl is lehet lépni: *túlfutott a célon*; *a vonat elhagyta Vácot*. A célhely pontos elérésének mozzanatát, legyen az valós vagy absztrakt, mindössze négy igében találtam meg: *elér*_{1,5,ritk,6,7áv}, *elkap*_{1,1,II,1,2}, *eltalál*_{2,3áv,ritk,4áv,5áv?}, *eltrafál*_{1,2áv}. Ezek közül – a VENDLER óta (1967) az eredményigék prototípusaként emlegetett – *elér* jól példázza, hogyan lesz a terminativusi rag tárgyaggá: *János elért az erdőig* – *János elérte az erdő t*. A másik két igével pedig az illusztrálható, hogy a lativusi határozók hogyan válnak tárgygyá az igeikötős szintagmában: *János cél b a talált a fegyverével* – *János eltalálta a célt a fegyverével*; *János a közepé b e trafált* – *János eltalálta a közepé t*.

Míg a végpont, más szóval határ pontos elérése a pozitív érték kategóriába tartozik kultúránkban, az azon való túllépés, a tőle való távolodás a negatívba (A HATÁRON VALÓ TÚLLÉPÉS ROSSZ), miképpen több kifejezés igazolja: *nem ismeri a határokat*, *átlépett minden határt*, *a határon kívül ne lépj*, *ki-ki a maga határában tartsa magát*, szólnak a régi intelmek. Aspektuális értelemben transztelikusnak neveztem a funkciót a telicitás viszonylagosságát elismerő szláv aspektológusok (BONDARKO, GLOVINSZKAJA, MEHLIG) írásaira támaszkodva (SZILI 2021). A kb. 30 származék közül néhány: *elalszik*₂, *eléhezik*, *elérik*, *elfagy*_{1,2}, *elfő*₁, *elhízik*, *elhül*, *elkel*₃, *előregszik*, *elsokasodik*, *elszól*₁, *elvéniül*_{1ritk,2nép?}, *elalszik*₂, *elkésik*_{1,2,3}, *elnapol*_{1,2}, *elodáz*, *elszunyókál*_{2ritk}. A meg- és el- igeikötők használata tehát a végpontosság legalább két fokozatának meglétét igazolják a magyarban: *meghízik* 'hízott állapotba kerül'; *elhízik* 'túlzott mértékben hízottá válik'.

H) AZ ESEMÉNYSZERŰSÉGEK CSÖKKENT INTENZITÁSA KEZDET ÉS VÉG NÉLKÜLI ÚTON TÖRTÉNŐ TÁVOLODÁS (γ) képi séma). Ugyancsak a tér és idő fogalmát összekötő metafora az ihletője ennek a sajátos, az aspektológiában delimitatívnak nevezett, elég széles kiterjesztéssel bíró (kb. 180 alakot számláló) használatnak. A delimitatívum KIEFER FERENC meghatározása szerint „a cselekvés, folyamat időbeli behatároltságát fejezi ki”, parafrázisuk a 'behatárolt időt eltölt valamivel' (KIEFER 2006: 167): *eljátszogat*, *elénekelget*. Megállapítását azzal módosítanám, hogy az ÖSVÉNY séma a kezdő- és végpont nélkül, vagyis szakasz tulajdonságával vesz részt a jelentésalkotásban. Egy elejét és végét nem ismerő útszakaszon történő haladás vagy ilyen időszakosan végzett cselekvés pedig a monoton ismétlődés, az időtlenség, a se eleje, se vége hatást, ezzel együtt a ráérőség érzetét kelti bennünk, visszafogott tempóra készítet bennünket. Ezért lehet a jelen tartalom mellett több másik olvasata is ezeknek a formáknak. J. SOLTÉSZ megjegyzi, hogy a hangsúly áttevődhet a cselekvés vissza-visszatérésére, megismétlődésére,

a cselekvésre való képességre vagy alkalmasságra (1959: 80). A példái alapján én inkább az utóbbi értelmezésrészlettel, vagyis a képesség, alkalmasság kifejezésével értek egyet: „Szépen *elbeszél magyarul, franziául*”; *Ha gyöngék is lábai, de ő elbiczeg*” (J. SOLTÉSZ 1959: 80). *Elélek én kenyéren és vízen is, ha kell*. (A témáról bővebben: SZILI 2021.) A csoport igéiből: *elácsorog*_{1,2}, *elálldogál*, *elálmodozik*, *elbabrál*_{1,2}, *elborozgat*_{1,2}, *eldiskurál*, *eldolgozat*, *eléldegél*, *elfeketezik*₁, *eliddogál*₁, *elolvas*_{3ritk,4 nép}, *elpereskedik*_{1,2}, *elpiszmog*_{1,2}, *elpoharazgat*, *elrepül*₄, *elszórakozik*_{1,2,3ritk}, *elvarr*₄.

4.2. A 2. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A RÉSZEKRE BONTÁS, BOMLÁS TÁVOLODÁS (η) képi séma) – a trajektorok szétvált, részekre bomlott, bontott állapotba juttatásának, jutásának kifejezése (kb. 70 jelentés). Amint tapasztaltuk, a 2., *el* ≈ *szét-*, *össze-* funkcióban a trajektoroknak, a forrás- és céltartományoknak köszönhetően még ott volt a valós, több irányú helyváltoztatás. Itt azonban az igék a grammatikai alanyok és tárgyak új állapotát jelölik (jellegzetes ráhatott tárgyak), ami alkotóelemeik egymástól történő eltávolodásával jön létre. A valós mozgást biztosító három tényező absztrakttá válása a következő minta alapján mehetett végbe: az *elvágt* a *kenyeret* szerkezetben a forráshely a teljes, ép kenyér, amelynek egyik fele az igében kifejezett cselekvés hatására trajektorra lesz, eltávolodik a forráshelyétől. A céltartományok vagy nem neveződnek meg, vagy a metonimikus képzésnek köszönhetően (CÉL A CSELEKVÉS HELYETT, CÉLÁLLAPOT A CSELEKVÉS HELYETT) az ige nominális töve tartalmazza őket: *eldarabolja a fát* 'darabokra vágja a fát', *elaprítja a fát* 'apróra vágja a fát'.

Megjegyzendő, hogy három igekötő képi sémája is eredményezhet hasonló jelentést: *elaprít felaprít*, *szétaprít*, *összeaprít*; *eldarabol feldarabol*; *szét darabol*, *össze darabol*. Az eltérő igekötők használata persze más-más beszélői nézőpontot jelez, mint ahogy arra FAZAKAS EMESE utal (2015). Közülük a *szét-* a legszemantikusabb, egyben a legközelebb áll a 2. konkrét funkcióhoz, és nem melleleg a család minden egyes igéjével összekapcsolható. A *meg-* és az *el-* változatok a cselekvések megvalósulásának eltérő fokát jelölhetik, az *el-* a teljességet, míg a *meg-* relatív telicitást, az 'egy kicsit, kissé' tartalmat hordozza: *elhasad* – *meghasad*, *elreped* – *megreped*, *elvág* – *megvág*.

Az ide sorolható igék közül: *elaprít*_{ritk}, *elbomlik*_{1ritk,2vegy}, *eldarabol*_{1,2}, *el-forgácsol*_{1ritk}, *elfoszlik*_{1,2} *áv,ritk,irod*, *elfürészel*₁, *elkorhad*₁, *elmállik*₁, *elmetél*, *el-metsz*_{1,2áv,ritk}, *elmorzsol*_{1,2}, *elrag*₁, *elreped*, *elreszel*_{1,2}, *elszaggat*_{1,2}, *elszakít*_{1,2}, *eltép*_{1,2áv,3irod}, *eltör*_{1,2}.

Közülük több alkalmas A TÁRGYAK, DOLGOK MEGSZŪNÉSE, FIZIKAI MEGSEMISÜLÉSE TÁVOLODÁS metafora, illetve a halál képi megjelenítésére (lásd 6. pont).

4.3. A 3. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A (MORÁLIS) ROSSZ LEFELÉ IRÁNYULÓ TÁVOLODÁS (θ) képi séma). A tu-catnyi alak a fizikai földre kerülés különféle módjait megnevező tövek (*bukik*, *csúszik*, *esik*) metaforikus előfordulásából, valamint néhány erkölcsi romlást kifejező (*kallódik*, *züllik*, *zülleszt*) alapigés tagból áll. Mivel létezik A ROSSZ LENT, A JÓ FENT metafora, a *le-* igekötő is megjelenik ebben a funkcióban (*lezüllik*,

lecsúszik, lebukik, lemarad stb.), de a *meg*-gel is kifejezhető hasonló tartalom: *megbotlik – elbotlik*. Néhány példa: *elesik*^{4áv,ritk,5trod,rég}, *elbotlik*^{2áv,3áv,ritk}, *elbukik*^{2áv,4,5áv,ritk}, *elbuktat*^{2,3áv,ritk}, *elcsúszik*^{5áv,biz,6áv,ritk}, *elszól*₁, *elzúllik*_{1,2,3}, *elzülleszt*.

4.4. A 4. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A HIBA (AZ EGYENES IRÁNYTÓL, A NORMÁTÓL VALÓ) TÁVOLODÁS (t) képi séma). A kb. 80 igét magába foglaló szemantikai család a grammatikai tárgyak hibás állapotba kerülésének, az alanyok hibázásának tükrözője. Az, hogy a tucatnyi valós mozgást visszaadó forma (*elhajlik, eltér, elkanyarodik* stb.) által képviselt képi séma kiterjesztése ilyen nagyfokú lehetett, magyarázható kulturális okokkal is. Mint ahogy azt több frazeológiai egység igazolja – *egyenes ember/jellem, egyenesbe hoz vmit, egyenesbe kerül, letér az egyenes útról* –, az egyenes úton való haladás, az egyenesség kultúránkban, így nyelvünkben is pozitív, a közösség által elfogadott normatív értékekkel azonosított erény, így az arról való letérés, a távolodás tőle összekapcsolódhatott a tévedés, a hibázás fogalmával.

A csoport szemantikai arculatát a *hibázik, ront, téved* stb., főként inessivusi vonzattal álló igék adják meg (*hibázik, téved vmiben*), amely határozórag az elkapcsolódásával a teljes ráhatást jelölő tárgyaggá változik: *János hibázott (a feladatban)* → *János elhibázta a feladatát*; *Anna kapkod a munkájában*. → *Anna elkapkodja a munkáját*. Az igei tövek és az *el-* találkozása arról is árulkodik, hogy a gyors, a figyelmetlen, szakszerűtlen munkavégzést a ROSSZ fogalomhoz rendeljük: *elhanyagol*_{1,2}, *elhirtelenkedik, elítél*_{1,2áv,vál,2/a'}, *elkapkod*_{4áv,ritk,biz'}, *elkontárkodik, elnagyol, elront*_{1,2,4,5'}, *elsiet*_{2,3'}, *eltéved*_{1,2rég,költ,3'}, *eltéveszt*_{1,2,3áv'}.

Ki kell viszont hangsúlyoznom, hogy a negatív tartalmú alapigével képzett származékoknál jóval nagyobb számban fordulnak elő „semleges” tövet tartalmazók (kb. 70 ilyen igét találtam a szótárban), amelyekben még hangsúlyosabb szerepet kap a HIBA, A ROSSZ (AZ EGYENES IRÁNYTÓL VALÓ) TÁVOLODÁS metafora: *elbaltáz, elbarmol, elcimez*_{ritk}, *elciesz*_{argó'}, *elért*_{2ritk}, *elfest*₃, *elír*₂, *elkúr, elkezel*_{1/a'}, *eljátszik*₃, *ellő*_{5áv,biz'}, *elmér*₂, *elnéz*₃, *elnevel, elolvas*₅, *elrajzol*₁, *elszab, elszámol*₃, *elszúr, eltol*_{3áv'}, *eltökít*₃. Számuk a szótárban találhatóknál biztos magasabb, mivel családjuk a pillanat ihlette változatok sokaságával bővíthető. Ebben a funkcióban többük helyettesíthető a *félre-* igekötővel, sőt újabban mintha a *be-* is átvinné a szerepét: *benéztem*. A funkció ellentettje (‘jól, ahogy kell, a megfelelő mértékben’), mint sok más esetben, a *meg-*: *megnevel – elnevel; megmér – elmér; megítél – elítél*.

4.5. Az 5. jelentés képi sémájához köthető metafora és az azt reprezentáló csoport. A következőkben taglalt állapotváltozást megjelenítő formákat a HIÁNY, A VESZTESÉG és a ROSSZ általános fogalma köti össze.

A ROSSZ/A HIÁNYOS FIZIKAI, LELKI ÁLLAPOT ELÉRÉSE TÁVOLODÁS (κ) képi séma). A legnépesebb, kb. 150 formát tartalmazó csoportosulás több képi sémában is gyökerezhet. Számottevőbb része épülhetett az 5. jelentéssel kapcsolatba hozható, A HIÁNY KELETKEZÉSE TÁVOLODÁS képre. A trajektoroknak (a tulajdon kategóriájába tartozó dolgoknak) elkerülése a forrásszemélyektől vagy a trajektorok célszemélyekhez kerülése ugyanis veszteséggel, hiány keletkezésével jár együtt: a *János eladományozta a javait* mondatban az értéktárgyaitól szabadul meg

a forrásszemély, *a padtársam elkérte a tollamat* szerkezetben foglaltaknak megfelelően ugyancsak ideig-óráig szegényebb leszek egy tollal. De visszavezethetők a szóban forgó származékok A ROSSZ A NORMÁTÓL VALÓ TÁVOLODÁS képre is (4. jelentés) is, sőt leképződhetnek akár az 1., alapfunkcióból is, hiszen a dolgok, személyek távolodását érzelmileg rosszul, egyfajta veszteségként érzjük meg, ahogy azt is, hogy ami/aki a közelünkben volt, fizikailag elérhető volt számunkra, a távoli, az elérhetetlen kategóriába csúszik át, hiánnyá válik.

Az igék morfoszemantikai jegyei ugyancsak azt támasztják alá, hogy a nyelvi reprezentáció erős kulturális üzeneteket hordozója, ugyanis világosan kimutatható bennük, hogy milyen fizikai, szellemi, szociális jellemzőket rendel beszélő-közösségünk az értékhiányos negatív oldalra. Kisebbségi részük igei tövű (*elavul, elernyed_p, elgennyed, elhervad_{1,2áv}, elkormozódik, elsápaszt, eltörődik, elváltozik_{1,2 ritk,3tud^r} elzsibbad_p, elzsibbaszt*), a nagyobb melléknévi. Ez utóbbiak vagy az értékek hierarchiájában alul található tulajdonságokat jelenítenek meg (*csúnya, rút, lusta, csúf, torz, durva, tunya, terebélyes*), vagy valamilyen jónak tartott jegy hiányát foglalják magukba: *gyenge, satnya* (erő hiánya), *halvány, fakó* (színek hiánya), *homályos* (színek, kontúrok hiánya). A pozitív tulajdonság hiánya nemegyszer morfológiailag, fosztóképzővel jelölt: *bátortalan, erőtlen, színtelen, anyátlan, néptelen*. Az, hogy a fosztóképzős származékokhoz mikor társul, és mikor nem az *el-*, további kutatásokat igényel: *elszemtelenedik, elembertelenedik, elértektelenedik*, de: **elfegyvertelenedik, *elgyökértelenedik*. Feltételezésem szerint a *-sodik* képzőbokkal való előfordulása inkább sémába foglalható azzal a megkötéssel, hogy az alapigének negatív irányú változást kell tartalmaznia (*elfásodik, elgazosodik, elgennyesedik, elkanászosodik^{biz,rossz}*), míg az azonos szerkezetű, de pozitív tartott változások jelölője a *meg-*: *elmagyarosodik – megmagyarosodik, elsokasodik – megsokasodik*. A két igekötő használata tehát egyértelműen jelzi a közösség ítéletét az igében foglalt folyamatról: *ez a vidék elnémetesedett; a század elején sokan megmagyarosították a nevüket*.

Ismét belebotlottunk tehát a *meg-* és *el-* egyazon funkción történő osztozkodásának jelenségébe az állapotváltozások végpontját megadó ún. perfektíváló szerepben. Az eredetileg 'vissza' értelmű *meg-* főként a pozitív értéktartományba sorolt tulajdonságokkal társult, így a két igekötő ellentétpárokat alkothat: *megtáltosodik – elbátortalanodik; megerősödik – elgyengül; meggazdagodik – elszegényedik*. Máskor a változás fizikai, illetve pszichés természete dönti el, melyik igekötő használatos: a *meg-* a fizikai, az *el-* a pszichés átalakulások jelölője: *megpirosodik – elpirul; megfehéredik – elfehéredik*. (Ez szintén beleillik az 'itt' létező, valós és a távolodás a 'nem jelenlévő, nem megfogható' koncepcióba.) A fokozati rendbe helyezhető tulajdonságoknál a *le-* képi séma is megjelenhet: *elhalkít ≈ lehalkít*. Csokornyai a kb. 150 igéből: *elbutít_{1,2}, eldurvul_{1,2}, elerőtlenedik_{1,2}, elértektelenedik, elfakul_{1,2áv}, elhalványodik_{1,2áv,3áv}, elhalványul_{1áv,2áv}, elhomályosodik_{1,2,3áv,4áv,5áv}, elhomályosul_{1,2}, elhülyül_p, elkedvetlenedik, ellágyul_{1,2áv,3áv,ritk}, ellustít_{1,2 nép}, elnéptelenedik_{1,2}, elpuhít, elsápad_p, elsatnyul_{1,2}, elsötétít_{1,2áv,vál,3áv,vál}, elszegényedik_{1,2áv}, elszíntelenedik_{1,2áv}, elszürkül_{1,2,3áv,vál}, eltompít_{1,2áv,3ritk}, eltorzít_{1,2,3áv}, eltorzul_{1,2,3áv,irod^r}, eltunyul, elvékonyodik*.

5. Az *el-* irányjelölő funkcióinak képi sémáihoz köthető pozitív fogalmak.

A teljes *el-*es igeállomány vizsgálatának hozadéka az a következtetés is, hogy A TÁVOLODÁS ROSSZ általános metafora köré rendelhető leképzések mellett – kisebb mértékben ugyan, de – találunk a JÓ tartományába helyezhető szemantikai csoportokat is. A fogalmat az ellentételezés kedvéért rendeltem ide: a távolodás ugyanis az IDŐ TÉR, a CSELEKVÉS MOZGÁS fogalmi metaforákat figyelembe véve implikálja a célba érést, legyen az a cselekvés ideje vagy grammatikai tárgya. Meg kell jegyezni, hogy az ehhez a ponthoz rendelt alakokat az igezőtő tiszta perfektiváló, teljességet kifejező funkciójaként határozza meg a szakirodalom, hiszen a velük alkotott szerkezetekben a valós célba érést biztosító eszközök általában nagyfokú szintaktikai-szemantikai sematizáción mentek keresztül, tárgygyá, ritkábban alannyá váltak, az igezőtő pedig grammatikai elemmé lett. Megközelítésemben viszont a grammatikalizáltság, a sematizáltság magasabb foka nem zárja ki a funkciót motiváló képi séma meglétét.

A) A KOMMUNIKÁCIÓS PRODUKTUMOK LÉTREHOZÁSA TÁVOLODÁS (δ) képi séma). E rezultatív szerepében az *el-* messze alulmarad a *meg-*gel szemben, ugyanis főként az ún. kommunikációs igékkel mutat szabályos kapcsolódási mintát (az általános tartalmú alakok közül csupán az *elkészít*_{1,2,3'}, *elkészül*_{1,2,3,5,6án'}, *eltojik* teljesítményigék, illetve az *elkövet*_{1,2} eredményige sorolható még ide). A kb. 60 forma közös jegye, hogy SMITH (1991) terminológiájával élve létrehozott tárgyakat tartalmazó szintagmákba épülnek bele. E tárgyfajták fizikai vagy időbeli kiterjedésük révén végigjárható útként szolgálnak az eseményszerűségek számára, amelyek annak végpontját elérve egy új entitást, jelen esetben valamilyen kommunikációs produktumot alkotnak meg: a *Mari énekelte a dalt* mondatban Mari éneklésének végét a dal utolsó hangja jelenti, *A menyasszony elrebegezte az igent* esetében a menyasszony rebegezésének végét pedig az *igen* szó utolsó hangjának kimondása. Az előbbieket miatt az *el-* helyettesíthető a *végig-* igezőtőszzerű elemmel.

A csoport igéiből: *elbeszél*_p, *eldalol*_{1,2áv, költ'}, *eldadog*_p, *eldúdol*_p, *elénekel*_p, *elfütyül*_p, *elharangoz*_p, *elhegedül*_p, *elhúz*_{4,5'}, *elköttyog*_p, *elmesél*_{1,2'}, *elmond*_{1,2,3,4,5,6án'}, *elmormol*_p, *elnyög*_p, *elregél*_p, *elsorol*_p, *elsuttog*_{1váp}, *elszámlál*_{1,2'}, *elszaval*_{1,2rossz,3ritk, tréf}, *eltáncol*_p, *eliüt*_{1/2,6nép,7rég,9,11'}

B) AZ ÁLLAPOTVÁLTOZÁSOK KEZDETE TÁVOLODÁS (ζ) képi séma). Az ide tartozó kb. 60 igében foglalt állapotváltozásokat ugyancsak az idősíkon történő mozgásként konceptualizáljuk, amelynek első fázisa a kezdőpontból történő ki-mozdulás, ahogy az úton való elindulás kezdete a forráshely elhagyása. A funkció az *el-* etimológiáját tekintve egyértelmű: az *elő* 'elülső' névszó tőváltozata, amely előre irányulást kifejező határozószó volt. Az eseményszerűség kezdete lehet előkészítő szakasz nélküli, hirtelen történés (*elsírja magát*, *elkacagja magát*, *elszegyelli magát*, *elgondolkodik*) vagy előszakaszos: *elalszik*_p, *elaltat*_{1,2'}, *elbóbiskol*_p, *elringat*_{1,2'}, *elszenderedik*_{1váp}, *elszenderül*_{1váp}, *elszundikál*_{1bíz, tréf, 2áv, váf}, *elszundít*_{biz'}, *elszunyád*_p, *elszunyóvál*.

C) AZ ÁLLAPOTVÁLTOZÁS TÁVOLODÁS A CÉLHELY ELÉRÉSÉIG (δ) képi séma). Az állapotváltozásokat ebben a *meg-*es alakokhoz képest elenyésző (kb. 20 igéből álló) csoportban a tárgyak által kijelölt ösvény végigjárása idézi elő. Az A) csoportbeliekhez képest itt ún. inkrementális tárgyak jelennek meg a szintagmákban,

amelyek úgy töltik be kimérő szerepüket (TENNY 1994), hogy a cselekvés az idő előrehaladtával egyenes arányban közeledik a végponthoz, és azt elérve létrejön a kívánt állapotváltozás: *megeszi az almát, megrajzolja a házat – elcsépelik a búzát, elvégzi a feladatot*. Megjegyzem, több, már elavult kifejezés tárgyainál lehetünk tanúi a tér és idő fogalom egységesülésének, vagyis annak, hogy az idő átveszi a tér szerepét: ilyen az *elmulat*₂ jelentése: *Mulassuk el az éjszakát!* Ebben az esetben ma inkább az *át-*, *végig-* morféimák használatosak.

Ide helyezhetők többek között: *elcsépel*₁, *elboronál*, *elforr*_{2*át*} *elintéz*_{1,2,3/*lv*}, *elmorzsol*_{2,3}, *elkönyvel*₁, *elmos*₁, *elmosogat*, *elmunkál*_{1,2}, *elrendez*_{1,2,3}, *elszánt*_{3*nép*}, *elültet*₁, *elvégez*_{1,2}, *elvet*₇. A tömörülésnek több olyan tagja is van, amely a szituációba foglalt tárgya nélkül is előfordulhat: *elmosogattam, elszántottak a határban, elültettek, elvetettek*. Társigekötői a *meg-* (*megszánt, megmunkál*), valamint a *ki-*: *kicsépel, kiforr*.

6. A halál metaforái. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy emberi létünk misztériumának, végességének a megjelenítése igen gazdag képekben. Ezek közül többnek szolgálnak alapul a távolodás képi sémái. Részletes leírásuk egy további dolgozat tárgyát képezné, így most a konkrét funkciócsoportokból kiemelhető mikrocsoportosulások vázlatos bemutatására szorítkozom.

a) A HALÁL, AZ ELMŰLÁS TÁVOLODÁS, UTAZÁS. A képet főként az 1. alapjelentés igéinek metaforikus előfordulása hozza létre: *elköltözik, elmegy, elszólít, eltávozik, eltűnik, elhagy, elvisz*.

b) A HALÁL, AZ ELMŰLÁS ÁLOM, NYUGALMI ÁLLAPOTBA KERÜLÉS. Az álomba merülés igéinek (*elalszik, elnyugszik, elpihen, elszunnyad, elszenderedik, elszenderül*) metaforikus használata abból a tudásunkból táplálkozik, hogy a halál a külvilág érzékelésének elvesztésével egyenlő, másfelől abból a tapasztalásból, hogy a halál a nyugalom, a mozdulatlanság állapota.

c) A HALÁL, AZ ELMŰLÁS FÖLDRE KERÜLÉS, MÉLYBE JUTÁS. Kisebb számban, de találtam a halál fizikai jelei közül a földre kerülést, a test lefelé irányulását visszaadó lexémákat, amelyekhez az *el-* 3., 'le' jelentése szolgáltat képi sémát: *elbukik, eldöglik, eldől, elejt, elesik, elhanyaglik, elhull, elomlik*.

d) A HALÁL, AZ ELMŰLÉS, RÉSZEKRE ESÉS, BONTÁS. Az élet és az ép, teljes, egész test más kultúrákhoz hasonlóan nálunk is elválaszthatatlanul összeforr (lásd az *egészség* szót). A test sérülése, részekre bomlása, bontása tehát az élet kiáramlásával, megszűntével egyenlő: *elforgácsol*_{2*áv*}, *elforgácsolódik*_{2*áv*}, *elhamvad*_{4*áv*,*költ*,*rég*}, *elhervad*_{3*áv*,*ritk*}, *elporlik*_{3*áv*,*ritk*,*írod*}, *elrohad*_{2*áv*,*durv*}, *eltapos*_{2*áv*}, *eltipor*_{2*áv*}.

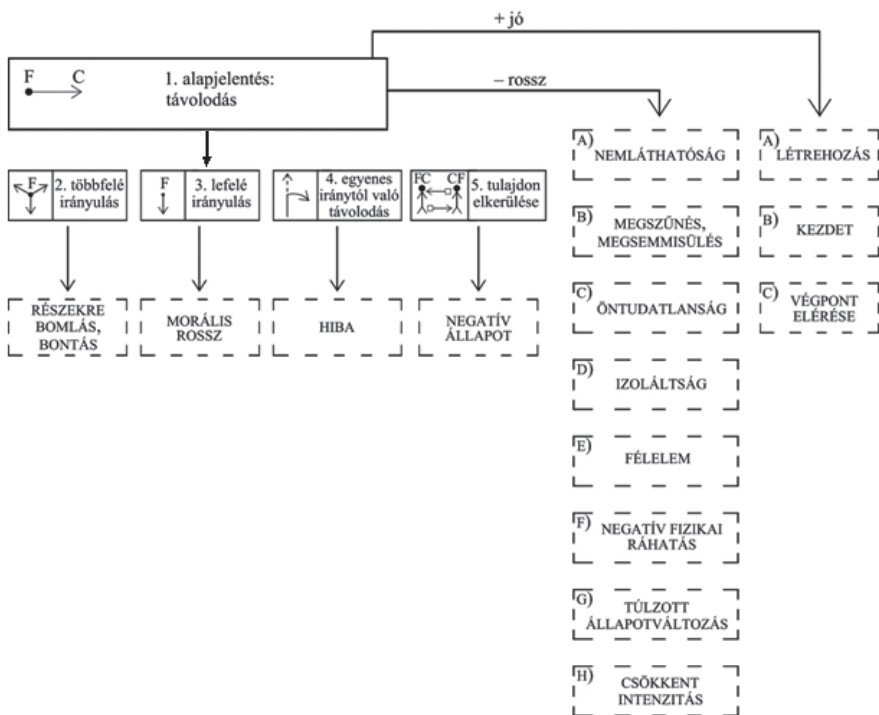
e) A HALÁL HIÁNY KELETKEZÉSE, VESZTESÉG. A halált megszemélyesítő (*elragadta/elvette tőlünk a halál*), valamint az azt veszteségként megfogalmazó kifejezésekhez (*elvesztítették/elvesztették az apjukat*) a képi sémát a HIÁNY, VESZTESÉG fogalmával társítható 5. csoport adja.

7. A konkrét és metaforikus jelentések hálózata. A feldolgozott anyag nagysága indokoltá teszi az eddigiek áttekinthető rendszerbe foglalását, amit a 2. ábra segítségével teszünk meg. A rendszer koherenciáját a konkrét és absztrakt jelentések egymáshoz történő kapcsolódása biztosítja (lásd nyilak). A folytonos

vonallal jelölt cellák az *el-* konkrét alapjelentését, valamint az abból levezethető öt jelentésváltozatot mutatják. Miképpen az a szaggatott cellákból kiolvasható, a fogalmi metaforák a konkrét jelentésekből eredeztethetők: az erősen sematikus alapjelentés képi sémájából a JÓ és a ROSSZ fogalmához köthető csoportok (A NEMLÁTHATÓSÁG, AZ ÖNTUDATLANSÁG, AZ IZOLÁLTSÁG TÁVOLODÁS stb.) nyerik a motivációjukat, de az öt konkrét jelentésváltozat képi sémái is bírnak metaforikus jelentéskiterjesztésekkel: A RÉSZEKRE BONTÁS, BOMLÁS TÖBBFELE IRÁNYULÁS, A MORÁLIS ROSSZ LEFELE IRÁNYULÓ TÁVOLODÁS stb.

2. ábra

Az *el-* igekötő jelentéshálója a valós és metaforikus jelentések összefüggésében (az átláthatóság kedvéért a metaforákat rövidítettem)

8. Összegzés. Dolgozatomban az *el-* igekötős igék teljes állományára támaszkodva a metaforizáció két fő típusát tudtam elkülöníteni a jelentésalkotásban, az egyedi és rendszerszerű metaforizációt. Az előbbinek két változata körvonalazódik, az egy alapigéhez köthető „társtalan” metaforák (*elkenődik* 'szomorú lesz' jelentésben), valamint azok az esetek, amikor a hasonló jelentésű igék kisebb családokat alkotnak (lásd a halál metaforái). Vizsgálatom középpontjába a rendszerszerű metaforizációt állítottam. Alapkonceptióm értelmében a konkrét irányváltoztatást kifejező funkciók különféle képi sémák hordozói, amelyek más-más metaforikus jelentéscsoportokban azonosítható fogalmi metaforákká állnak össze (2. ábra).

A választott megközelítés reményeim szerint részben átírta a hagyományos felosztásokat (BUDENZ 1863; J. SOLTÉSZ 1957), megvilágította a valós, érzékelésen alapuló és absztrakt jelentések szerves kapcsolatát, leírta kapcsolódásuk mechanizmusát, kiegészítette, módosította az eddigi kognitív elemzések eredményeit. Részeredményként egyértelműsítette, hogy nem csak a túlzó és pejoratív tartalmú *el-* igekötős igék köthetők a negatív értékekhez, ugyanis az *el-* a ROSSZ fogalmához rendelhető eseményszerűségek, állapotok jóval szélesebb körének megjelenítője. A metaforikus csoportok egyben adalékokkal szolgálnak a ROSSZ – JÓ érték kategóriák kultúránkra jellemző jegyeinek megállapításához, a mit tartunk rossznak, mit tekintünk jónak kérdés megválaszolásához, sőt ráirányítják a figyelmet az ugyancsak a kogníció által feldolgozott érzelmek fontosságára a fogalomalkotásban. A képi sémák beemelése a jelentésértelmezésbe nem utolsósorban hozzájárulhat a magyart idegen nyelvként tanulók figuratív kompetenciájának fejlesztéséhez is, amelynek fontosságára többek között TÓTH-CZIFRA ERZSÉBET dolgozata hívja fel a figyelmet (2017). A *meg-*es alakokkal történt összevetésekben csak utalni tudtam a két igekötő ellentétes funkcióira (bővebben FAZAKAS 2015: 244–285), de körvonalazódni látszik egy, AZ ITT JÓ, A TÁVOLODÁS ROSSZ metaforapár: *megszületik, megjavít, megbarátkozik – elpusztul, elront, elhidegül*. A perfekтивáló szereppel azonosított nagyszámú analógiás származék és a taglalt fogalmi metaforák összefüggése ugyanakkor megerősítette a kognitív irányzat grammatikával kapcsolatos alapállításának helytállóságát is, jelesül azt, hogy az irányjelentés „elvesztésével” azonosított funkciókban sem beszélhetünk teljes jelentésnélküliségről.

Kulcsszók: metaforizáció, orientációs metaforák, képiséma-metaforák, *el-* igekötős igék, nyelvi reprezentáció.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR ENIKŐ 1999. *Az EL viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. BBTE, Kolozsvár.
- BUDENZ JÓZSEF 1863. A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 161–188.
- CIENKI, ALAN 1997. *Some Properties and Groupings of Image Schemas*. In: VERSPOOR, MARJOLIJN H. – LEE, KEE DONG – SWEETSER, EVE eds., *Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning*. Current Issues in Linguistic Theory 150. John Benjamins, Amsterdam. 3–16. <https://doi.org/10.1075/cilt.150.04cie>
- DÉKÁNY, ÉVA 2008. EL + verb complex predicates in Hungarian. *Nordlyd* 35/1: 1–17. <https://doi.org/10.7557/12.135>
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EVELLEI KATA 2012. Az *el-* igekötő pejoratív jelentése(i). *Ösvények* 2012/2: 1–22. https://osvenyek.elte.hu/media/b6/4c/193b62688c7bd8b364aeee3134c3a1bcf68fee14d19a03ed49a2d8d8b8a3/%C3%96sv%C3%A9nyek2_Evellei.pdf (2022. 04. 20.)

- FAZAKAS EMESE 2015. *A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizony szemantikai struktúrájának alapján*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- HEDBLUM, MARIA M. 2020. *Image Schemas and Concept Invention. Cognitive Logical and Linguistic Investigation*. Springer International Publishing, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47329-7>
- JOHNSON, MARK 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. University of Chicago, Chicago.
- KALLA, VIKTÓRIA 2013. *Az el igekötő jelentésváltozásai*. In: GELLÉRFI GERGŐ – HAJDÚ ATTILA szerk., *Eötvözet II. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium II. közös bölcsészkonferenciáján elhangzott előadások (Szeged, Eötvös Loránd Kollégium, 2013. május 10)*. Szegedi Tudományegyetem Eötvös Loránd Kollégium, Szeged. 46–59.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOTHENCZ GABRIELLA SZILVIA 2012. Képi sémák és határozóragok. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, Budapest. 31–58.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2010. *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, New York.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630597340>
- KUHN, WERNER 2007. An Image-Schematic Account of Spatial Categories. In: WINTER, STEPHEN – DUCKHAM, MATT – KULIK, LARS – KUIPERS, BEN eds., *Spatial Information Theory. Lecture Notes in Computer Science 4736*. Springer, Berlin–Heidelberg. 152–168. https://doi.org/10.1007/978-3-540-74788-8_10
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*. University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, London.
- LAKOFF, GEORGE – NUÑEZ, RAFAEL L. 2000. *Where Mathematics Comes From. How the Embodied Mind Brings Mathematics into Being*. Basic Books, New York.
- MANDLER, JEAN. M. – CÁNOVAS, PAGÁN 2014. On defining image schemas. *Language and Cognition* 6/4: 510–532. <https://doi.org/10.1017/langcog.2014.14>
- OAKLEY, TODD 2007. Image schema. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 214–235.
- ROHRER, TIM 2006. Image Schemata in the Brain. In: HAMPE, BEATE ed., *From Perception to Meaning. Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110197532.2.165>
- SMITH, CARLOTA, S. 1991. *The Parameter of Aspect*. Studies in Linguistics and Philosophy 43. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- SZILI KATALIN 1995. *Az igekötők funkcionális szempontú vizsgálatának kérdései*. Kandidátusi értekezés.
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–188.
- SZILI KATALIN 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164, 282–299.
- SZILI KATALIN 20021. *Az eljárászat, elénekelget*-féle alakok aspektuális megítéléséről. Adalékok a telicitás, terminativitás fogalmához. *Magyar Nyelv* 117: 158–173. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.2.158>
- TALMY, LEONARD 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12: 49–100. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1201_2
- TALMY, LEONARD 2005. The fundamental system of spatial schemas in language. In: HAMPE, BEATE ed., *From Perception to Meaning. Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Cognitive Linguistics Research 29. Walter de Gruyter, Amsterdam. 199–234. <https://doi.org/10.1515/9783110197532.3.199>
- TENNY, CAROL L. 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer, Dordrecht.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2021. A *fel* igekötős igék konstrukciói. Kognitív szemantikai elemzés. *Argumentum* 17: 418–436. <https://doi.org/10.34103/argumentum/2021/21>
- TÓTH-CZIFRA ERZSÉBET 2017. „Az egy felemelő pillanat volt”. *THL*, 204–216.
- TSENG, MING-YOU 2007. Exploring image schemas as a critical concept. Toward a critical cognitive linguistic account of image-schematic interactions. *Journal of Literary Semantics* 36: 135–157. <https://doi.org/10.1515/jls.2007.008>
- VENDLER, ZENO 1967. *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.
- WEN, XU – TAYLOR, JOHN R. 2021. *The Routledge Handbook of Cognitive Linguistics*. Routledge, London – New York.

The role of metaphorisation processes in verbs prefixed with *el-*

Drawing on the full set of verbs prefixed with *el-*, the paper uses a cognitive framework to explore the role of metaphorisation in meaning making, focusing on the SOURCE–PATH–GOAL schema. According to its basic idea, functions expressing a specific change of direction carry various image schemas, and groups of metaphorical meanings are linguistic representations of conceptual metaphors exploiting image schemas as source domains. This approach has shed light on the organic relationship between concrete and abstract meanings and has clarified that verbs prefixed with *el-* represent a wide range of events and states associated with the concept of BAD. Examples include CESSATION/PHYSICAL DESTRUCTION IS MOVING AWAY; ISOLATION IS MOVING AWAY; FEAR, THE EMERGENCE OF FEAR IS MOVING AWAY; UNCONSCIOUSNESS IS MOVING AWAY; ERROR/BAD IS MOVING AWAY FROM THE STRAIGHT DIRECTION; BAD, THE ATTAINMENT OF A DEFECTIVE STATE IS MOVING AWAY, etc.

Keywords: metaphorisation, orientational metaphors, image schema metaphors, prefixed verbs with *el-*, linguistic representation.

SZILI KATALIN
Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete